

Un cas d'èxit als Pirineus: el desenvolupament econòmic d'Andorra, 1866-2007

A success in the Pyrenees: Andorra's economic development 1866-2007

per Marc Galabert Macià

RESUM:

La difusió de la revolució industrial a Europa provocà una despoblació generalitzada en les terres de muntanya del continent, aguditzada durant el segle xx. Andorra ha constituït una excepció notable en aquesta trajectòria. Aquesta recerca intenta explicar les raons d'aquest èxit relatiu, entre les quals es considera clau la gestació d'un clúster terciari, estructurat en tres activitats complementàries: comerç, finances i turisme. El treball també pretén aplegar un conjunt de sèries quantitatives disperses, que ajudin a mesurar el canvi estructural de l'economia andorrana. A més, afegeix com a novetat, l'explotació de la matrícula d'automòbils, que es revela com un indicador versemblant de la conjuntura del Principat.

PARAULES CLAU:

Andorra, desenvolupament econòmic, clúster terciari, finances, comerç, turisme.

ABSTRACT:

The spread of industrial revolution in Europe resulted in the general depopulation of the continent's highlands, intensified during the twentieth century. Andorra has been a remarkable exception in this. The article tries to explain the reasons for this relative success. The key factor, it argues, is the establishment of a services cluster based on three complementary activities: trade, banking and tourism. The paper also puts together several sets of quantitative data which help measure the structural changes in Andorra's economy. As an added contribution, it proposes the statistics of Andorran car registration as a useful indicator of variations in the Andorran economic climate.

KEY WORDS:

Andorra, economic development, services cluster, banking, trade, tourism.

Introducció

Aquest treball analitza l'evolució contemporània de l'economia andorrana des d'una perspectiva històrica. El Principat d'Andorra representa a la fi del segle xx un cas d'èxit econòmic en la regió pirinenca. Actualment Andorra és una de les zones més poblades del Pirineu, amb uns 85.000 habitants, i la seva economia està estructurada entorn d'un modern sector serveis. No obstant, a mitjan segle xix, el

Principat era poca cosa més que tres valls habitades per unes 5.000 persones i amb una economia de muntanya basada en la ramaderia i en algunes activitats artesanals. L'objectiu del treball és explicar les causes del desenvolupament econòmic andorrà i del seu canvi estructural. Atesa la falta de sèries macroeconòmiques es presenta la matriculació de vehicles andorrans com a indicador de l'activitat econòmica andorrana.

1. La crisi de l'economia tradicional, 1866-1902

Andorra, situada a la part occidental dels Pirineus catalans, desenvolupa històricament una economia de muntanya basada en la ramaderia i les activitats artesanals que no diferia de la resta d'economies pirinenques. Es tractava d'una economia de subsistència amb escasses possibilitats d'acumulació de capitals. Fins a la crisi de l'economia tradicional, l'activitat econòmica es concretava en el ferro, la ramaderia i el tabac, que induïen a activitats no menys remarcables en un marc històric de relacions comercials privilegiades amb França i Espanya.¹

Gràcies a la seva riquesa minera es va desenvolupar al país una indústria tradicional d'extracció i producció de ferro a través de la constitució de fins a deu fargues entre els segles XVIII i XIX (vuit dins de territori nacional i dues en territori adjacent i gestionades per andorrans). Satisfien la demanda nacional i permetien l'exportació, sobretot cap a Catalunya.² Aquest fet constituï per al Principat una font de recursos que es materialitzà en el creixement de la població autòctona i en la vinguda de treballadors temporers, sobretot francesos.

Una altra de les activitats de referència era la ramaderia, que articulava el sector agrícola i motivava en bona mesura els intercanvis comercials exteriors a través de la transhumància. D'altra banda, la ramaderia també induïa un sector tèxtil basat en la transformació de la llana. Aquest treball es realitzava domèsticament, de manera que es configurà al país una xarxa protoindustrial en la manufactura tèxtil semblant a la de les comarques veïnes de l'Alt Urgell, el Ripollès o la Garrotxa.

Pel que fa al tabac, el 1790 el bisbe Boltàs en reconeix legalment el conreu, que ja es remuntava al Principat al segle XVII. No obstant això, no se'n reconeixia el comerç transfronterer, cosa que propiciava que el tabac sortís d'Andorra de manera fraudulenta a través de petits pagesos i cabalers que, exercint de contrabandistes, reforçaven la seva minça economia familiar.

Caldria esmentar, per tant, el contraban com una ocupació efectuada per andorrans i estrangers amb vincles al Principat, que hi veïen una possibilitat de sortir

1. Una cronologia de les relacions comercials andorranes durant el període es troba en M. J. LUELLES, *La transformació econòmica d'Andorra*, Barcelona, Ed. L'Avenç, 1991.

2. La història de la farga andorrana s'analitza en D. MAS CANALIS, «Auge i decadència de la siderúrgia del ferro a les Valls d'Andorra: (1750-1891)», *Bulleti del Comitè Andorrà de Ciències Històriques*, 1987; E. LÓPEZ; J. PERUGA i C. TUDEL, *L'Andorra del segle XIX. De la nova reforma a la revolució de 1881*, Andorra, Conselleria d'Educació i Cultura, 1988; i O. CODINA, *De fer et de la laine. Les vallées andorranes du XVIème au XIXème siècle*. Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, Fundació Julià Reig, 1994, Collection Études.

de la pura subsistència. La simple identificació amb el tabac restaria realisme a una pràctica que també tractava amb fòsfor, bestiar de tir i armes.³ Aquestes quatre activitats econòmiques donaren suport al mode de vida tradicional.

Les activitats industrials en què Andorra estava especialitzada foren la principal causa de la crisi econòmica que patí el país a partir de la segona meitat del segle XIX. No obstant això, també s'hi troben causes endògenes. En el sector de l'extracció i producció del ferro, es començà a imposar la siderúrgia produïda a gran escala en alts forns, enfront de la qual el ferro produït de manera tradicional no podia competir. Així mateix, l'empobriment dels boscos per al carbó, el consegüent augment del preu del transport i l'establiment el 1880 d'una taxa duanera espanyola que encaria el preu del ferro andorrà un 25% són els altres factors que reforçaren la dificultat de seguir produint ferro de manera tradicional. Com a conseqüència, una indústria que havia sorgit en els segles XI i XII i que havia resultat competitiva en els últims 200 anys, entrà en declivi fins a desaparèixer definitivament el 1891, any en què va tancar l'última farga en funcionament, la Farga Areny d'Ordino.⁴

Pel que fa a l'agricultura i la ramaderia, condicionades pel clima i la geografia (sols el 4% del terreny nacional és susceptible d'ésser cultivat i hi ha hiverns de cinc o sis mesos de durada), a partir de 1867 –quan les males collites fan patent el desequilibri entre recursos i població– es comencen a percebre els primers senyals d'una fam de terra. El creixement de la població fruit de l'increment de les activitats econòmiques relacionades amb el ferro féu que cada cop es posesin en conreu més cortals, estibes i boïgues que van suposar una reducció de la qualitat de la terra i del terreny comunal. Així mateix, els conflictes amb l'Estat espanyol sobre les franquícies duaneres (restablertes el 1867 i derogades el 1887) i de transport del bestiar actuaren negativament sobre la producció agrícola. L'activitat tèxtil va sofrir també un impacte important al veure afectada la seva competitivitat enfront de la imposició del tèxtil industrial. Les manufactures de cotó franceses i catalanes expulsen del mercat la xarxa protoindustrial llanera que s'havia desenvolupat a Andorra, que ja no podia competir amb les fàbriques franceses i catalanes.

La contrapartida fou una expansió del sector tabaquer que, malgrat repressions puntuals del seu cultiu i comerç (contraban), esdevingué una activitat refugi i guià l'especialització de l'agricultura. La producció de tabac no deixà de créixer al llarg del segle XIX.⁵ Un indicador de la importància creixent del cultiu de tabac es l'obertura, l'any 1899, de la primera fàbrica de tabac –Tabacalera Andorrana–, que anà

3. F. TOLEDANO, «Tradicció i canvi polític a l'Andorra del segle XIX», *Història d'Andorra*, Barcelona, Edicions 62, 2005, 239-285.

4. J. MALUQUER DE MOTES, «La producció de hierro de la farga catalana», *Revista de Historia Económica* II, 3, 1984, 83-95. Situa el màxim de producció de les fargues andorranes el 1848, data a partir de la qual comença a decaure.

5. El 1844 la duana de la Seu estima en 200 quintars la producció andorrana. El 1850 el governador civil de Lleida xifra la producció en 70.000 o 80.000 lliures. (E. LÓPEZ, J. PERUGA i C. TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 33).

substituint els petits obradors de picadura.⁶ La importància del contraban (de tabac i bestiar) també és creixent al llarg de tot el vuit-cents i suposa cada cop més una activitat més lucrativa per als que s'hi dediquen.

En aquest context, Andorra es trobava en una situació en què exportava de contraban bestiar i tabac i havia d'importar legalment bona part dels productes de primera necessitat, en part per la progressiva substitució del conreu de cereals per l'herba (que alimenta els animals amb què es trafica) i el tabac.⁷

Des de la segona meitat del vuit-cents i constantment fins ben entrat el segle xx, hi ha al Principat el neguit que cal modernitzar l'estructura econòmica. La sortida de la crisi passava per transformar Andorra en una destinació turística de l'estil de Baden, Spa o Mònaco, on l'aigua termal i els jocs d'atzar serien els protagonistes d'uns Pirineus que començaven a atraure a visitants.⁸ Una de les principals inquietuds era la millora de les comunicacions del país. No obstant això, el Consell General es veia privat de recursos financers per tal de dur a terme les infraestructures necessàries.

El 1866, sota el nom de *la Nova Reforma*, es declara la incompatibilitat de múltiples càrrecs polítics i s'efectua una ampliació de la base electoral. Aquesta mesura, impulsada pel síndic, buscava obtenir el suport necessari per tal de realitzar una política econòmica centrada en concessions i llicències per a la construcció de cases de joc i centres termals.⁹ La contrapartida serà la construcció de carreteres. Es critica que aquella reforma no tingués un abast ampli, resultés una estratègia en el fons immobiliària i pogués respondre sobretot a expectatives personals dels seus impulsors.¹⁰

El malestar creat amb la política de concessions va servir de pretext per treure a la llum un conflicte latent entre la població. Durant l'estiu i tardor de 1868, se succeeixen aldarulls i brots de violència, qualificats de *revolució*. El motiu principal del conflicte se centrava en la figura del bisbe copríncep Caixal que, encarnant la utopia catòlica del tradicionalisme carlí, tenia intencions de proclamar-se com a únic príncep sobirà d'Andorra. Com que no va aconseguir-ho, intentà vendre a Espanya, França o la Santa Seu els seus drets sobre Andorra.¹¹ Aquest fet féu que França agafés un paper més actiu en els afers andorrans del que ho havia fet en el període precedent. El copríncep quedarà en una situació anòmala durant tota

6. J. FONT i M. BARTUMEU, *Llibre Blanc sobre el tabac*, Andorra, Ed. M. I. Consell General, 1979.

7. LÓPEZ, PERUGA i TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 42.

8. Durant el segle XIX es troben publicades diverses guies que inclouen informació de viatge a Andorra. Al principi del segle XX el nucli d'Escaldes és conegut pels seus establiments termals gràcies a les aigües sulfuroses del municipi.

9. La Nova Reforma es impulsada pel síndic Guillem d'Areny Plandolit, prohoms d'Andorra, baró de Senaller i Gramenet, i el sotssíndic Antoni Maestre. Ambdós són també uns dels principals caps visibles del *grup dels fargaires* que amb la crisi veien amenaçats els seus beneficis. (LÓPEZ, PERUGA i TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 250).

10. LÓPEZ, PERUGA i TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 226.

11. LÓPEZ, PERUGA i TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 283, 296, 298; TOLEDANO, «Tradicció i canvi polític...», 298.

la dècada de 1870 pel retràs en el nomenament d'un nou bisbe per a la diòcesi d'Urgell. Això va tenir un efecte negatiu que, juntament amb la gravetat de la situació econòmica, desembocà en la revolució de 1881. Motivats per les promeses de l'enèsima empresa que volia aconseguir una concessió sobre cases de joc, el poble baix pressiona i destitueix per la via de les armes el Consell General el 8 de desembre de 1880 i en constitueix un de nou favorable a les cases de joc i a la influència de la Mitra d'Urgell.¹² Després de no acceptar un conveni pacificador dels coprínceps, ambdós contraris a les cases de joc, el Consell revolucionari atorga una concessió de cases de joc, balnearis i minerals, cosa que precipita la tancada de fronteres per part dels coprínceps.¹³ Després de més de dos mesos de bloqueig i davant la impossibilitat d'arribar a acords, un grup de contrarevolucionaris acaba amb el Consell revolucionari i es convoquen eleccions a partir del conegut Tractat del Pont dels Escalls, que acaba per prohibir el joc al Principat.¹⁴

A partir d'aquest moment tant el copríncep francès com la Mitra començaren una cursa per fer valdre la seva influència a Andorra a canvi de mesures modernitzadores com ara la construcció de vies de comunicació o l'arribada a Andorra de diferents serveis.¹⁵ Totes aquestes circumstàncies obren a la darrereria de la centúria vuitcentista i durant els primers anys del nou segle un capítol conegut com *la qüestió andorrana*, on tant Andorra com França i Espanya es plantegen l'estatut polític i jurídic del Principat.

Fruit d'aquest clima de declivi econòmic i inestabilitat política, l'evolució de la població andorrana durant el període és una mostra que l'estructura econòmica del Principat impedia un creixement autosostingut dels seus fills i de la seva producció. Les diferents fonts consultades coincideixen a suggerir una tendència decreixent de la població del Principat entre 1870 i 1930, que mostren els gràfics 1 i 3.

12. Anton Roger Canturri, d'Aixirivall i excupier del casino de Pont de Rei, juntament amb Louis Boisset, empresari francès, ajudats «de negociants i especuladors parisencs» van precipitar els fets del 8 de desembre de 1880 després d'una campanya d'agitació popular on proclamaven els beneficis que els hi fos atorgada una concessió (LÓPEZ, PERUGA I TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 310-311).

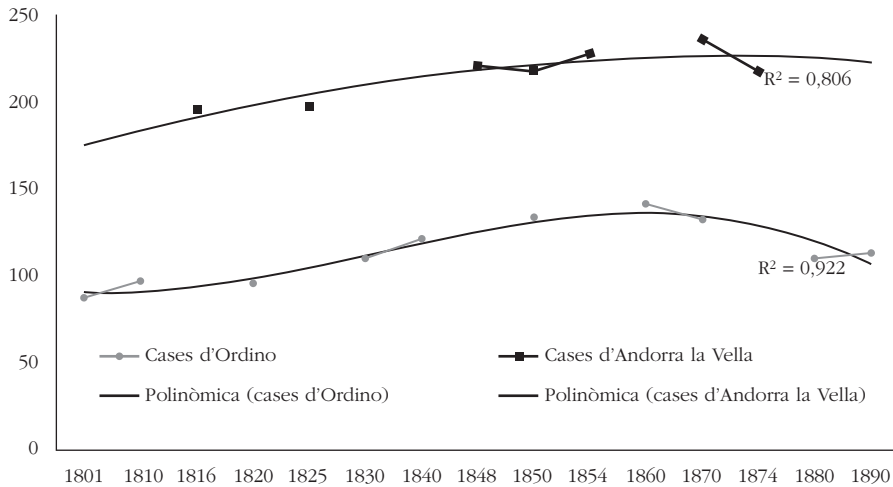
13. La concessió s'atorga a la companyia de la qual formaven part Anton Roger Canturri i Louis Boisset, que, a través de Paul Jan Georges –un dels especuladors–, tenien el suport financer d'una empresa anglesa constituïda a París amb un capital de 30 milions de francs. La seva finalitat era traspasar la concessió obtenint un benefici financer en l'operació. (LÓPEZ, PERUGA I TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 322).

14. TOLEDANO, «Tradició i canvi polític...», 280.

15. Espanya incorpora Andorra a l'administració postal espanyola el 1878. França hi presta servei postal des de 1887. El 1892 França uneix telegràficament Encamp i Bourg-Madame. L'any 1900 s'inaugura l'escola francesa finançada per França. L'any 1904 entra en funcionament la línia telegràfica i telefònica entre Sant Julià i la Seu d'Urgell, finançada pel Govern espanyol. El 1930 l'Estat espanyol instal·la al país l'escola espanyola. També el 1930 es determina l'administració conjunta francesa i espanyola dels correus a Andorra.

GRÀFIC 1

Evolució de les cases a les parròquies d'Andorra la Vella i Ordino (1801-1890)

Font: dades de LÓPEZ, PERUGA I TUDEL, *L'Andorra del segle XIX...*, 15-16.

Molts andorrans, com altres habitants d'arreu dels Pirineus, es van veure obligats a convertir en permanent una emigració que fins llavors només era temporal i complementària als cicles de la terra. El gràfic 1 reproduïx dades parroquials referents al pagament de la quèstia i ens deixa veure una clara desacceleració del creixement de les cases a partir de 1840 per acabar decreixent a la fi de segle.

La forta dependència entre recursos i població en el període considerat, les escasses innovacions per incrementar el valor de la terra (els recs de la capital són del segle XIX) i la inelasticitat de la superfície cultivable amb rendiments positius impliquen el supòsit d'estabilitat demogràfica a llarg termini.¹⁶ Aquesta hauria arribat al seu punt de saturació en el període 1860-1865.¹⁷ Vers el 1860 la població andorrana seria d'uns 5.500 individus, mentre que el 1917 aquesta se situaria en 4.309 habitants. Les taxes de natalitat i mortalitat prendrien valors característics d'una estructura demogràfica pròpia de l'antic règim i se situarien prop del 30 i del 20 per mil, respectivament, xifres que no es distancien de les de la mitjana espanyola de l'època.¹⁸

Aquestes dades vindrien a confirmar la tesi majoritària que, amb una transició demogràfica no iniciada, la crisi de la societat tradicional a Andorra durant la segona meitat del segle XIX i fins ben entrat el segle XX va suposar un empitjorament de les condicions de vida de la població andorrana que es va materialitzar en la pèrdua d'individus.

16. M. A. CANTURRI, «Aspectes de la història demogràfica andorrana», *Actas del VII Congreso de Estudios Pirenaicos*, Jaca, Ed. IEP, 1974, 109-118.

17. CODINA, *De fer et de la laine...*, 440.

18. M. J. LLUELLES (COORD.), *El segle XX: La modernització d'Andorra*, Lleida, Pagès Editors, 2004.

2. L'arribada de la segona revolució tecnològica, 1902-1936

L'arrencada del segle xx arrossega encara les seqüeles de *la qüestió andorrana*. L'embrionària funció turística que va adquirint el Pirineu fa evident que cal modernitzar les comunicacions i oferir una infraestructura a l'alçada.¹⁹ Els coprínceps, remarcant la seva influència a Andorra, ofereixen ajuda en la construcció de les vies exteriors del país. El Consell General, amb la voluntat de captar recursos per a la construcció de la carretera, implanta el 1902 un impost d'una pesseta per càrrega entrada a les Valls que, tot i tenir un caràcter transitori en els seus inicis, esdevindrà definitiu, sent «la peça clau del sistema fiscal andorrà durant bona part del segle xx».²⁰ Dos anys abans, i sota la supervisió tècnica de França, s'inicien les primeres fases de la construcció de la carretera entre Soldeu i la frontera francesa. El 1904 el jove bisbe copríncep Laguarda ofereix el suport que la corporació andorrana necessita, iniciant el projecte de construcció de la carretera entre la Seu d'Urgell i la frontera andorrana. Aquest projecte es va veure completat quan el bisbe copríncep Benlloch construí, l'any 1912, la carretera entre la frontera i Andorra la Vella amb el suport del Govern espanyol.

Durant les tres primeres dècades del nou-cents el Consell General s'enfronta a dos problemes principals a l'hora de sortir de la crisi: les relacions comercials amb Espanya i la política de concessions. La interrupció espanyola de les franquícies comercials causa perjudici als productes andorrans que ara són sotmesos a gravamen aranzelari. La necessitat de tornar a la normalitat secular en matèria comercial porta a l'administració andorrana i al copríncep episcopal a unir esforços en aquesta direcció. Vint-i-un anys després de la derogació, el 1908 Espanya concedeix a Andorra el tracte de nació més afavorida que rebaixa la pressió fiscal al corrent comercial hispanoandorrà. No és fins a 1922 que, mitjançant un Reial decret, el Congrés espanyol resol la renovació de les franquícies andorranes que, no obstant això, estaran sotmeses a contingents i certificats d'origen dels productes andorrans. El tabac i el cotó queden exclosos del tracte.

L'insuficient volum de recursos financers del Consell i dels Comuns manté la necessitat de finançar les infraestructures a través de concessions. Fins a 1928 se succeeixen una vintena de propostes i acords de concessió. Les concessions se centren majoritàriament en l'explotació de minerals i de salts d'aigua. El potencial hidràulic d'Andorra permet pensar en la producció d'energia elèctrica. L'electricitat a Andorra fins aquest moment s'obté a través de molins generadors de petites empreses –que donen energia a nivell parroquial– com ara Electricitat Andorrana Societat Anònima, Unió Elèctrica d'Encamp, Nord Andorrà i La Mútua Elèctrica de Sant Julià de Lòria. En aquest sentit, Andorra veu en les inversions de les conques sud dels Pirineus fetes per empreses com ara Energia Elèctrica de Catalunya S.A, la Barcelona Traction

19. S'abandona la idea de buscar concessions on intervinguin els casinos. Es comenta la incipient funció turística d'Andorra a través del nombre creixent d'hotels, entre els quals destaquen els cinc hotels d'Escaldes (M. CHEVALIER, *Guia itinerari de les Valls d'Andorra*, Barcelona, Editorial Nuñez i Cia, 1933).

20. LLUELLES (COORD.), *El segle xx: La modernització...*, 43.

Light and Power o la Sociedad General de Fuerzas Hidroeléctricas, que distribuïen energia elèctrica a l'àrea industrial de Barcelona, un model a seguir.²¹

Les concessions d'aquest període es caracteritzen per un alt índex de fracàs. Als incompliments de les empreses concessionàries cal sumar l'acció del Consell General en considerar caducades algunes concessions en benefici d'altres més oportunes i les disputes competencials que aquestes implicaven amb els coprínceps. També l'efecte negatiu en el cost que va suposar la depreciació del franc francès després de la Primera Guerra Mundial en concessions franceses com Le Nikel i Caminals-Jary van fer que l'objectiu d'atorgar concessions per finançar la infraestructura del país no repercutís en els resultats esperats.²²

Els freqüents desacords que manté el Consell amb els coprínceps en matèria de concessions porten a aquests últims a impulsar per la seva banda una concessió en l'aprofitament de la força hidràulica, que és la que acabaria donant com a resultat FHASA, i la creació del primer banc andorrà, el Banc Agrícola i Comercial d'Andorra.

FHASA (Forces Hidroelèctriques d'Andorra S.A) comença a partir d'un projecte de l'enginyer barceloní Lluís Creus i Vidal que en una visita al Principat s'adona del potencial dels seus salts d'aigua. La proposta de concessió la fan André Boussac –home de negocis de París– i Llorenç Gomez Quintero, president de la Cambra de Comerç espanyola a París. Aquests actuen en representació d'un grup hispanofrancès promogut pels industrials catalans Damià Mateu Bisa, Miquel Mateu Pla i el Banc Urquijo Catalán i tenen el vistiplau de la Mitra d'Urgell i el delegat permanent del copríncep francès.²³

La concessió, anteriorment en mans de Pau-Xavier d'Areny-Plandolit, va ser traspasada a Miquel Mateu Pla.²⁴ El primer resta al marge de la gestió tenint una participació dels beneficis de la societat.²⁵ El Consell General d'Andorra signa la concessió el 27 de març de 1929. FHASA obté el dret a explotar durant 75 anys tres salts d'aigua (Escaldes, Arcavell i Sispony).²⁶ La contrapartida serà la construcció de la carretera entre Andorra la Vella i la frontera francesa (36 km) i entre Andorra la Vella i Ordino (8 km).²⁷ El contracte de concessió també preveu el pagament al Consell General d'un cànon anual de valor progressiu de 8.000 ptes. entre 1935 i

21. F. CABANA VANCELLS, *75 anys de banca i d'història andorrana*, Andorra, Edicions Andbanc, 2005.

22. Le Nikel fou una empresa francesa dirigida per l'enginyer tolosà Robert Pradiers que el 1911 obtingué una concessió per a l'aprofitament d'aigua per produir energia elèctrica (J. M. VIDAL GUITART, «La electricidad en Andorra», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XX, 1974).

23. LLUELLES (coord.), *El segle XX: La modernització...*, 54.

24. Pau-Xavier d'Areny Plandolit és l'últim fill de Guillem d'Areny Plandolit, impulsor de la Nova Reforma de 1866. Estudià Medicina a la Universitat de Barcelona i fou professor auxiliar de la càtedra d'Anatomia a la Facultat de Medicina. Publicà diverses obres i escrigué articles sobre el despertar econòmic d'Andorra en publicacions d'andorrans a Barcelona com *Andorra Agrícola* o en d'altres de tò més federalista com *El Diluvio*.

25. CABANA VANCELLS, *75 anys de banca...*, 19.

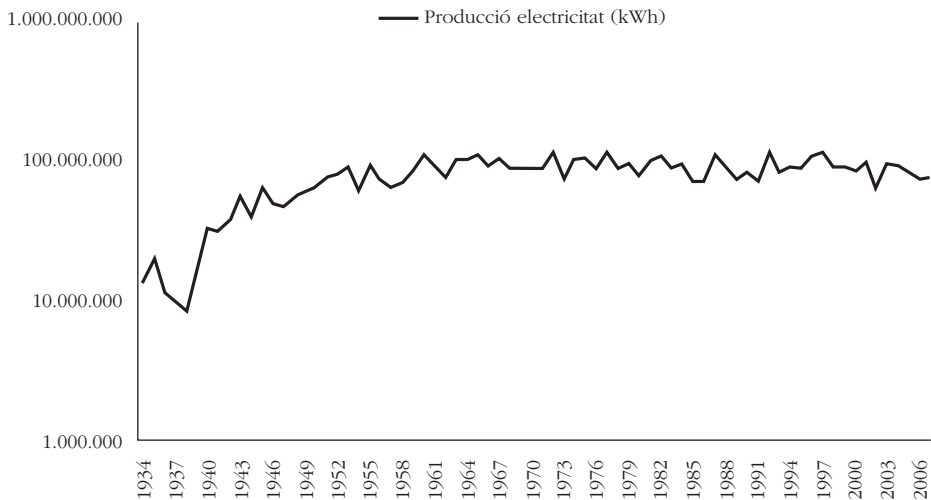
26. Finalment, la reducció en la demanda fruit de la crisi dels anys trenta fa que només s'exploti el salt d'Escaldes.

27. La comunicació amb França és de vital importància atès que a causa de la neu el port d'Envalira (2.407 m) està tancat uns set mesos a l'any.

1940; 13.000 ptes. fins a 1945, i 25.000 ptes. fins que s'acabi la concessió.²⁸ A més, es constitueix un dipòsit de 150.000 ptes. or en el Banc Urquijo Catalán, els interessos del qual -12.000 ptes./any- s'ingressen a nom del Consell General. Finalment, Andorra es reserva a preus reduïts el 10% de l'energia produïda.

FHASA es constitueix el 5 de març de 1930 amb un capital social de 10 milions de pessetes or que es distribueix en 50.000 accions nominatives de 200 ptes. Vuit mesos abans ja havien començat les obres de construcció de carreteres d'acord amb les necessitats de l'empresa.²⁹ FHASA disposa les operacions per tal de produir energia hidroelèctrica per a ús industrial que, a través de la central d'Adrall (Alt Urgell), propietat de la Cooperativa de Fluido Eléctrico S.A. i finançada pel Banc Urquijo Catalán, subministra l'àrea industrial de Barcelona. Cinc anys després de la seva creació, FHASA produeix 13.355.300 kWh, dels quals es venen 13.267.993 kWh que repercuteixen en un cànon en favor del Consell General de 750.572,90 ptes. FHASA implica un xoc en l'estructura econòmica andorrana. La presència a Andorra d'una font d'energia moderna i l'articulació d'una xarxa de comunicacions connectada als mercats veïns suposa la introducció del Principat en la segona revolució tecnològica.

GRÀFIC 2
Evolució de la producció d'electricitat a Andorra (1934-2007)

Font: annex 4.

28. Tot i diversos intents per part del Consell General de cancel·lar la concessió no és fins al 27 de febrer de 1988 que el Govern andorrà adquireix FHASA i EASA (distribuidora de l'energia) amb tots els seus drets i propietats i la transforma en FEDA (Forces Elèctriques d'Andorra) com a única productora i importadora d'energia elèctrica al Principat.

29. D. COMAS D'ARGEMIR, *Andorra, una economia de frontera*, Lleida, Pagès Editors, 2002.

De manera paral·lela, per tal de garantir i gestionar les operacions de la concessió, es funda el primer banc d'Andorra. Aquest neix a partir de la proposta de concessió de Pau-Xavier d'Areny Plandolit. La concessió bancària tindrà un caràcter de monopoli. El Consell General estableix que les activitats bancàries que es realitzin al Principat amb posterioritat estaran gravades amb un impost del 5% sobre la xifra de negoci.³⁰

El 30 de desembre de 1930, nou mesos més tard del naixement de FHASA, es constitueix el Banc Agrícola i Comercial d'Andorra. Els socis constituents seran Miquel Mateu Pla, Damià Mateu Bisa, Joan Fornesa Puigdemassa, Bonaventura Rebés Castellà i Lluís Desvallés Trias, marquès d'Alfarràs³¹. Tots ells tenien vincles anteriors amb la banca, ja sigui amb el Banc Urquijo Catalán, amb la Banca Arnús de Barcelona a través de la seva sucursal a la Seu d'Urgell o per la relació del marquès d'Alfarràs amb la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona. El Banc Agrícola i Comercial d'Andorra, nascut de la concessió de FHASA, en serà una entitat desvinculada, sent els seus propòsits els de protegir l'agricultura i ramaderia andorrana, efectuar totes les operacions del comerç bancari i qualsevol altra empresa relacionada amb aquests objectes.³²

Les obres de FHASA suposen canvis immediats en la societat andorrana. La necessitat de personal de l'empresa frena l'emigració d'andorrans i suposa l'arribada d'un miler de treballadors catalans i espanyols que capgiren el saldo migratori i indueixen un nou creixement de la població (gràfic 3). Aquesta vinguda de treballadors causa el recel de la població andorrana, poc acostumada a estrangers. Per aquest motiu, FHASA, en l'aplicació de les seves obligacions contractuals, finança un cos de policia per tal de garantir la seguretat al país. Aquest es constitueix el 15 de maig de 1931 i consta de sis membres.

La població expressa el seu descontent per un sistema polític anacrònic i reivindica la democratització i el republicanisme a Andorra.³³ Repunta *la qüestió andorrana* en discutir en diverses ocasions el paper dels coprínceps.³⁴ Com a conseqüència, el 5 d'abril de 1933 un grup de 80 andorrans entra per la força al Consell i l'obliga a establir el sufragi universal masculí i a fer públiques les sessions del Consell.³⁵ Alhora, les condicions laborals de FHASA i la militància anarquista de part dels treballadors porten Andorra a experimentar el 1931 i dues vegades durant

30. CABANA VANCELLS, *75 anys de banca...*, 27.

31. Fornesa i Rebés eren banquers de la Seu d'Urgell que estaven interessats en les operacions bancàries que ara es traslladarien a Andorra.

32. CABANA VANCELLS, *75 anys de banca...*, 33-37.

33. La ideologia ubana francesa i catalana dels emigrants tingué un gran pes en aquesta qüestió. Mostra d'això són les publicacions dels andorrans a Barcelona com el *Butlletí dels Andorrans Residentes a Barcelona, La Nova Andorra* o *Acció Andorrana*.

34. Les competències entre el Consell i els coprínceps no quedaran establertes i regulades fins a l'aprovació de la Constitució el 14 de març de 1993.

35. A. MORELL, «Una revolució andorrana: 1933», *Quaderns d'Estudis Andorrans* 2, 1977; i A. GONZÁLEZ VILALTA, *La cuïlla andorrana de 1933: La revolució de la modernitat*, Andorra, Edicions Cossetània i Fundació Julià Reig, 2009.

l'estiu de 1933 les primeres i pràcticament úniques vagues obreres del segle xx. La situació precipita per part dels coprínceps l'entrada entre el 19 i el 27 d'agost d'un contingent de 72 gendarmes francesos i la cancel·lació dels comptes del Consell al Banc Fornesa de la Seu d'Urgell. La pressió exercida pels coprínceps porta a la constitució d'un nou Consell el 31 d'agost que confirma el sufragi universal. El 21 de setembre es desconvoca la vaga i, finalment, el 9 d'octubre, els gendarmes abandonen el país.

La situació es veu agreujada pels efectes de la crisi financera internacional. A falta de sèries macroeconòmiques, es presenta la matriculació històrica d'automòbils al Principat com a indicador indirecte de l'evolució de l'activitat econòmica. Aquesta, mostra com l'impacte de la crisi a Andorra va tenir un comportament vinculat a la conjuntura internacional, sent el 1930 i el 1932 els pitjors anys (gràfic 4). Si prenem la xifra de 1929 com a valor referència, els automòbils matriculats el 1930 representen només el 24,2% de les matriculacions de 1929. El 1931 trobem un rebot que situa el nivell en el 66,6% però el 1932 la matriculació torna a caure fins al 27,2% respecte a l'any de referència. A partir de 1933 comença un lent creixement que el 1936, quan queda interromput per la Guerra Civil espanyola, només se situa en el 39,3% del valor de 1929.

3. Creixement volàtil i gestació del clúster terciari, 1936-1959.

En el període 1936-1945 Andorra viu sota la tensió de les guerres a Europa. Tot i restar neutral en la Guerra Civil espanyola (1936-1939) i en la Segona Guerra Mundial (1939-1945), el Principat es veurà arrossegat pels esdeveniments de la conjuntura política. La dependència comercial i monetària, així com l'estatus de neutralitat seran els temes principals del diagnòstic polític i econòmic.³⁶

El 18 de juliol de 1936, l'aixecament militar del general Franco a l'Estat espanyol precipita una guerra civil que durarà fins l'1 d'abril de 1939. En els primers dies de conflicte, la Seu d'Urgell organitza la resistència sota la direcció dels comitès anarquistes de la CNT-FAI que forcen l'exili del copríncep episcopal. La frontera andorranocatalana i els seus voltants queden sota control anarquista. Entre l'estiu i la tardor de 1936 es produeixen tancaments de la frontera amb la voluntat de dificultar la fugida de perseguits franquistes i desertors republicans cap a Andorra. També la presència de la Gendarmeria francesa, a partir del 27 de setembre, per garantir l'ordre al país precipita tancaments de la frontera per part dels anarquistes.

Tot i això, Andorra estableix relacions comercials (amb restriccions) amb el comitè de la Seu d'Urgell. El Principat comercia amb tabac, fusta i bestiar (llana) a canvi de productes alimentaris.³⁷ En aquests intercanvis el Consell s'adona que

36. Tant l'Espanya franquista com l'Alemanya nazi plantegen en els seus objectius bèl·lics la invasió d'Andorra.

37. Quan les condicions del port d'Envalira ho permetien, Andorra proporcionava als mercats republicans espanyols productes comprats a França (J. SERMET, «L'economie des comunica-

les vendes que efectua en zona republicana comporten la sortida de matèries primeres del país a canvi d'una moneda devaluada amb la qual ha de finançar l'aprovisionament.³⁸ La seva relació real d'intercanvi empitjora. Cap a la tardor de 1936 comencen a ser clars els senyals d'escassetat de mercaderies i la manca d'aliments. Els preus dels aliments a Andorra es tripliquen en els sis mesos següents al començament de la guerra.³⁹ Davant d'aquesta situació, el Consell General adopta una postura clarament intervencionista. Comença a gravar importacions i exportacions, decreta el control de totes les mercaderies, el racionament i la fixació de preus. Esdevé importador monopolista, intervé els francs existents al país i ordena que tots els pagaments es facin en pessetes.⁴⁰ Al desembre de 1936, davant la falta de moneda fraccionària el Consell General es veu forçat a emetre paper moneda propi. L'emissió consistirà en vals garantits per bitllets del Banc Nacional d'Espanya i estaran lligats a les seves fluctuacions. L'emissió va ser de 50.000 ptes. amb una validesa de dos anys. Onze mesos més tard el Consell General acorda una segona emissió de moneda de 75.000 ptes. garantida per bitllets emesos pel Banc d'Espanya abans del 18 de juliol de 1936.

El 1937, Andorra planteja altre cop problemes d'aprovisionament d'aliments. Es comercia amb França però les dificultats orogràfiques i climàtiques que suposa el port d'Envalira porten al Consell a fer demandes al Govern republicà espanyol, que no obtenen resposta. Davant d'això, el Consell General recorre al copríncep episcopal perquè intercedeixi, prop del bàndol nacional, a enviar provisions a Andorra. El quarter general sublevat reclama la intermediació de Miquel Mateu.⁴¹ El no reconeixement per part de Burgos de la pesseta emesa amb posterioritat a l'inici del conflicte fa que Andorra no tingui diners suficients per pagar l'aprovisionament. La qüestió queda resolta mitjançant un préstec de 600.000 ptes. que el bàndol nacional concedeix a Andorra per pagar l'aprovisionament amb càrrec inicial a les pessetes anteriors al 18 de juliol de 1936. Mateu avala l'operació i negocia amb França l'enviament de mercaderies en trànsit des d'Irun, cosa que propagandísticament suposà de l'Estat gal un reconeixement *de facto* del règim nacional espanyol.⁴² Com a contrapartida, Franco ordena a Mateu la interrupció del proveïment d'electricitat

tions dans la géographie de l'Andorre», *Problèmes actuels des Vallées d'Andorre*, París, Editorial Pédone, 1970).

38. LUELLES, *La transformació...*, 215-216.

39. A. SORIANO, *Andorra durant la guerra civil espanyola*, Andorra, Edicions del Consell General d'Andorra, 2006.

40. S'estima que el 1936 a Andorra circulen entre 2 i 2,5 milions ptes. La venda d'animals hauria fet pujar aquesta xifra fins als 4 milions el 1937 (R. VIÑAS, «La moneda en Andorra», *Revista Jurídica de Catalunya* 2, 1983).

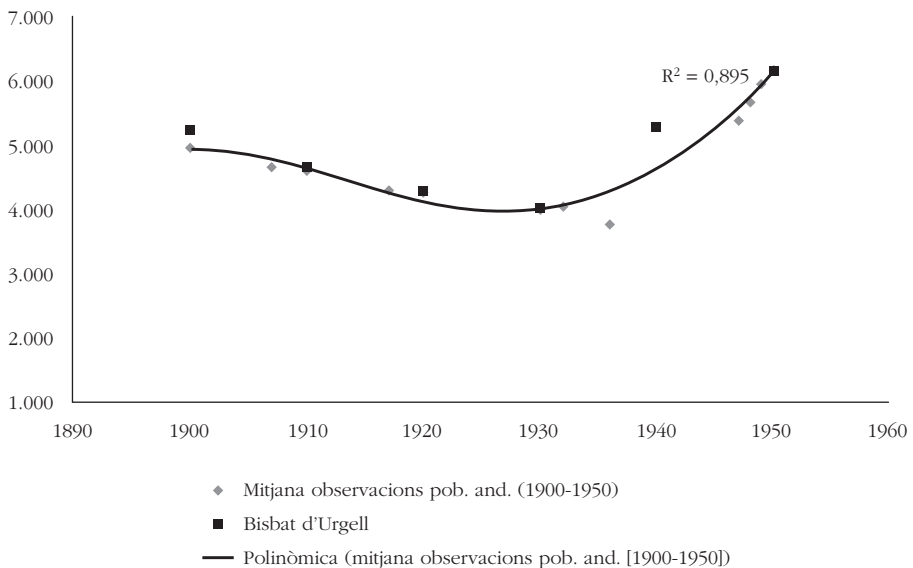
41. Miquel Mateu Pla nasqué a Barcelona el 1898, fill de Damià Mateu Bisa. Esdevingué un important empresari industrial català, copropietari de l'empresa Hispano-Suïza de construcció d'automòbils i motors d'avió. Fou el principal accionista de FHASA. Va estar relacionat internacionalment amb les més altes autoritats dels estats espanyol i francès, sent amic d'Alfons XIII d'Espanya, Franco o el president de la República Francesa. Durant la Guerra Civil espanyola proporcionà ajut al bàndol feixista. Després de la guerra va ser alcalde de Barcelona fins a 1946 i ambaixador espanyol a París.

42. SORIANO, *Andorra durant la guerra...*, 218-230.

de FHASA per aïllar Catalunya (gràfic 2). El 1938 es repeteix l'operació. Aquest any la gestió serà molt més laboriosa, ja que França i la Generalitat de Catalunya pressionen perquè FHASA no interrompi el subministrament elèctric. Franco s'acaba imposant. La victòria dels sublevats suposa per a Andorra l'acolliment de centenars de refugiats republicans que fugen de la repressió feixista (gràfic 3).⁴³

L'esclat de la Segona Guerra Mundial suposa la continuïtat de l'estancament econòmic. Entre 1941 i 1944 la matriculació d'automòbils cau un 51% de mitjana anual. El Consell General segueix amb la política intervencionista en matèria comercial. La problemàtica central segueix recaient en l'aprovisionament de les Valls. La situació de postguerra a l'Estat espanyol i de guerra a l'Estat francès fa que Andorra hagi de complementar el seu subministrament amb compres a altres països. Cuba ven sucre, Argentina exporta farina, que arriba al port de Barcelona i viatja en trànsit fins al Principat.

GRÀFIC 3
Tendència de la població andorrana (1900-1950)

Nota: pel que fa a les observacions, prenent les referències citades, l'estimació de la tendència, en els casos on es troben diverses observacions per a un mateix any, s'ha realitzat prenent els valors mitjans.

Font: annex 1.

43. Es calcula, tot i les xifres confuses, que entre 1936 i 1945 passaren per Andorra uns 80.000 refugiats (M. J. LLUELLES (coord), *L'impacte de la immigració a Andorra*, Andorra, Consell General, 2010).

A la fi de setembre de 1944 s'afegeix al problema de l'aprovisionament el tancament de la frontera per part de l'Estat espanyol durant set mesos davant les actuacions del maquis al Pirineu i les seves incursions a Andorra. La tancada afecta tant a persones com a mercaderies. No obstant això, el comerç cosmopolita que comença a practicar el país i l'estatus monopolista del Consell fan que a poc a poc l'aprovisionament de la població es vagi resolent. El 1944 el control de preus només s'efectua pel pa, el cafè i la carn. Tot i així, el Consell General intervindrà algunes mercaderies fins després d'acabar el conflicte. Durant el període conflictiu l'Administració andorrana obtindrà nombrosos beneficis de la política d'intervenció comercial.⁴⁴

El comerç desregulat en forma de contraban es ben present al país durant tot el període. Les xarxes d'evasió, la necessitat i la diferent i complementària situació econòmica dels països veïns propicia Andorra com un centre del qual obtenir rendes de situació. Els exemples més evidents són els del comerç de pells, la llana i la manufactura de tabac espanyol que es torna a Espanya.⁴⁵ També és remarcable la comercialització i contraban de peces de recanvi de vehicles francesos i d'automòbils francesos que s'introdueixen a Espanya.⁴⁶

Acabada la Segona Guerra Mundial, Andorra presenta avantatges de situació en matèria comercial i geogràfica. En aquest context el sector terciari permetrà majors rendiments que els sectors secundari i primari, i és el sector en el qual s'especialitzarà. La regulació dels trànsits a través d'Espanya i França implica la inclusió d'Andorra en el corrent comercial internacional, cosa que permet la presència de productes d'arreu del món.⁴⁷ Alhora, els trànsits permeten a l'economia andorrana un doble proveïment internacional que possibilita una importació per sobre de les necessitats de consum nacional i s'articula com a resposta a la complementarietat de necessitats dels mercats veïns. La inexistència d'impostos al consum fa possible, tot i les taxes a l'entrada de mercaderies, un diferencial de preus amb els països veïns que amplia l'oferta comercial andorrana i que és susceptible de ser adquirida en la pròpia divisa del país veí. Andorra ofereix expectatives en l'àmbit comercial. Com a conseqüència, es dona un augment de peticions per a la creació de comerços i permisos de residència. Per tal que la sobredimensió del sector comercial no perjudiqui el capital andorrà ni les relacions amb França i Espanya, el Consell General l'any 1947 interromp la resolució de peticions. Aquest fre, que retarda el creixement, busca l'acompassament d'una estructura econòmica amb una clara direcció terciària i una estructura institucional marcadament conservadora.

Pel que fa a la demanda, la recuperació dels nivells de renda prebèlics a França i la generalització del fenomen turístic fan que en el període 1947-1950 l'entrada

44. El 1942 aquests beneficis ascendeixen a 710.745 ptes.; el 1943 són de 408.377 ptes.; el 1946 la venda de farina proporciona al Consell 439.393 ptes. (LLUELLES, *La transformació...*, 245-303).

45. El 1950 al país hi ha cinc fàbriques de tabac, algunes de les quals s'han creat als anys quaranta (L. CAPDEVILA, *Llibre d'Andorra*, Barcelona, Selecta, 1958).

46. LLUELLES, *La transformació...*, 244-257.

47. La concessió de llicències comercials és l'instrument legal que s'utilitza per regular el comerç cosmopolita a Andorra (J. M. BRICALL *et al.*, *Estructura i perspectives de l'economia andorrana*, Barcelona, Edicions 62, 1975).

de francesos per la frontera es multipliqui per 76,5.⁴⁸ Comença a ser evident el desenvolupament del nucli comercial fronterer del Pas de la Casa. Els *turistes alimentaris* s'acosten al Pas per proveir-se de productes alimentaris espanyols.⁴⁹ La matriculació d'automòbils capta aquest creixement. Entre 1944 i 1948 creix un 60,7% acumulatiu anual.

El creixement del PIB francès i espanyol entre 1950 i 1960 (56% i 53% en termes reals, respectivament) fa que el turisme a Andorra, empès per l'atractiu comercial, passi d'una fase embrionària a un interval de gestació accelerada al llarg dels anys cinquanta. El 1951 neix el Sindicat d'Iniciativa, hereu del Patronat Nacional de Turisme, amb la missió de canalitzar l'oferta turística d'Andorra. Quatre anys després de la seva creació atén més de 1.500 peticions d'informació. Domina la presència francesa però la importància del turisme espanyol es creixent en tota la dècada.⁵⁰ Els nuclis d'Escaldes-Engorgany, Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria comencen a desenvolupar basars que ofereixen una gran oferta de productes diversificats. La matriculació assoleix el màxim de la dècada el 1952 havent crescut des de 1949 al 76,7% anual.

Andorra aprofita la conjuntura econòmica mundial posterior a la Segona Guerra Mundial i viu una expansió del comerç al detall gràcies a la difusió dels productes de la segona revolució tecnològica d'on s'obtenen de l'estranger rendes de situació gràcies als avantatges que tant andorrans com francesos i espanyols veuen en el comerç andorrà.

Com a contrapartida del canvi estructural que experimenta Andorra, augmenta la seva dependència de l'exterior. El 1953 davant la negativa andorrana d'instal·lar al país un nou centre emissor de ràdio francès, l'Estat gal adopta mesures per frenar el turisme a Andorra⁵¹. Ordena la presentació del passaport i l'obtenció d'un visat (el paper rosa) a tota persona procedent de França amb direcció a Andorra. El visat, expedit per la duana francesa del Pas de la Casa, tenia un cost de 1.000 francs antics. La situació queda resolta a favor d'Andorra l'onze de juny de 1954 i s'estableix que només cal presentar el carnet d'identitat per entrar a Andorra des de França.

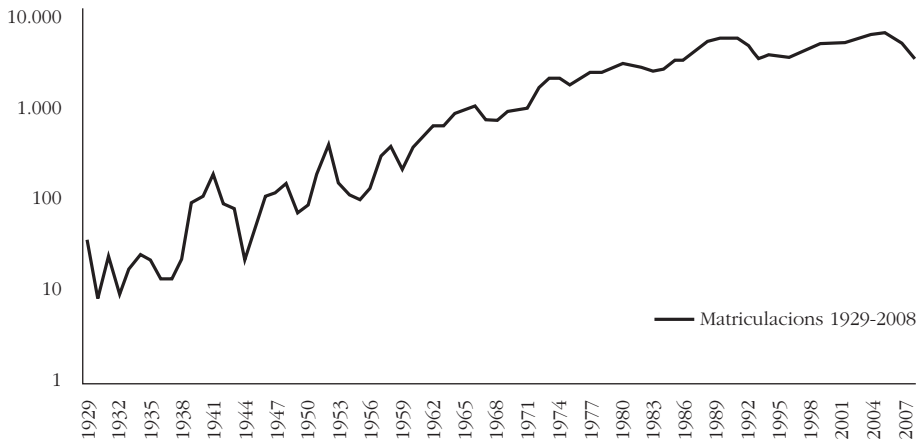
48. LUELLES, *La transformació...*, 357.

49. SERMET, «L'economie des communications...», 53.

50. El 1955 entren a Andorra 200.000 persones per la frontera francesa i 100.000 per l'espanyola (LUELLES, *La transformació...*, 358-359).

51. Durant els anys quaranta i cinquanta la radiodifusió marca part de l'agenda política a causa dels conflictes de competències entre el Consell General i els coprínceps. La disputa per l'autoritat en matèria de concessions i el seu control tensa les relacions polítiques entre Andorra i l'Estat francès. Un dels estudis més exhaustius sobre la radiodifusió a Andorra es troba en E. GIRAL, *La radiodifusión en Andorra: política, economía y espacio comunicacional en un país dependiente*, Facultat d'Economia i Empresa de la Universitat de Barcelona (tesi doctoral inèdita), 1988.

GRÀFIC 4
Evolució de la matriculació de vehicles al Principat d'Andorra (1929-2008)
(vehICLES MATRICULATS)

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'Arxiu Nacional d'Andorra i del Ministeri d'Economia i Finances del Principat d'Andorra. Annex 5.

Aquesta mesura, que perjudica seriosament el desenvolupament econòmic andorrà basat en el comerç que fan els estrangers, suposa un retrocés del creixement que es pot seguir a través de les xifres d'alguns indicadors indirectes.⁵² Entre 1953 i 1954 el sector comercial es contrau i les importacions espanyoles decreixen un 22,1%. No es recupera el valor de 1953 fins al 1956. Com a conseqüència el consum interior del país es veu afectat. La matriculació de vehicles andorrans, entre 1952 i 1955 en mitjana cau un 32,3% (gràfic 4). Globalment es constata entre 1951 i 1954 un retrocés demogràfic d'un 4,4 de mitjana anual. La normalització porta altre cop al creixement. El 1956 tots els indicadors citats han recuperat els valors d'abans de la crisi.

Durant els anys cinquanta, les guerres colonials i la inflació a França imposen els límits del creixement.⁵³ La dependència andorrana de l'economia francesa es fa resò de tals límits i no serà fins a 1958 que, amb la proclamació de la cinquena República gal·la, la tendència dels indicadors andorrans prendrà un ritme més accelerat.

Paral·lelament a l'eclosió del sector comercial, durant aquest període el país viu l'expansió del seu sistema bancari. Com ja s'ha vist abans, l'activitat bancària a Andorra és un fenomen propi del segle xx que s'inicià el 1930 amb la creació del Banc

52. Per a BRICALL *et al.*, *Estructura i perspectives...*, 22, aquest retrocés econòmic de principi dels anys cinquanta també estaria influenciat pel retorn de refugiats als seus respectius països, la desaparició de les condicions de postguerra, el reconeixement de l'ONU al règim espanyol i la competència que aquest pot suposar i la inversió improductiva dels beneficis fets fins al moment a Andorra.

53. A. GUYOMARCH, «France», *Western Europe: Economic and social change since 1945*, Londres i Nova York, Longman, 1999, 285-302.

Agrícol i Comercial d'Andorra, que neix juntament de la concessió de FHASA. El sistema bancari andorrà no disposa d'una moneda nacional pròpia i tot i que la pesseta ha estat d'ús generalitzat, a la pràctica es tracta d'un sistema multidivisa que des dels seus inicis s'ha caracteritzat per la implantació del secret bancari. Durant la dècada dels anys trenta trobem algun moviment en el sector com l'obertura al Principat d'una sucursal de la Caixa de Pensions per a la Velleja i d'Estalvis l'any 1934 o la creació d'alguna oficina de canvi de moneda. No obstant això, és a partir del 1951 amb la liberalització del sector quan aquest agafa una dimensió considerable. Entre 1951 i 1958 es creen sis entitats bancàries.

El 1951 comença l'activitat empresarial de Crèdit Andorrà. Dos anys abans Rafael Termes i Miguel Fisac, espanyols, juntament amb participació de diverses famílies andorranes com els Fiter, Casal o Pintat, havien fundat l'entitat. Crèdit Andorrà neix amb el suport del Banco Popular Español i segons sembla la seva creació va estar vinculada a dotar l'Opus Dei d'una entitat bancària que pogués operar internacionalment sense traves.⁵⁴ Així mateix, el 21 d'abril de 1956 es funda Banca Reig, societat constituïda per capital andorrà de la família que aporta el nom a l'entitat.

El 2 de juliol de 1957 inicia les activitats la Banca Mora de la mà de Bonaventura Mora, anteriorment director del Banco Español de Crédito a Manresa. Banca Mora és el resultat de l'ampliació de Le Comptoir Andorran de Change, una oficina de canvi de moneda oberta el 1938. Les principals activitats de l'oficina eren el canvi de moneda, la tramitació de xecs postals francesos i la venda de loteria benèfica de Tànger. El 1952, Bonaventura Mora obté del Consell General l'autorització de realitzar tot tipus d'operacions amb moneda, cosa que fa que Le Comptoir es converteixi en el Crèdit Comercial d'Escaldes. En aquesta nova etapa l'entitat obra comptes de corresponsalia a diverses entitats estrangeres com ara Crèdit Lyonnais, La Banque Lambert, La Kenya Trading Company Limited i la Banque de Reports et de Dépôts. En aquest mateix context també incrementa les relacions iniciades per Le Comptoir amb la Sociéte de Banque Suisse i Le Crédit Mobilier de Tanger. El 1956 obté del Consell General una llicència bancària amb la qual crea Banca Mora.⁵⁵ El 1957 es crea la Societat de Banca Andorrana i Banca Cassany, que tindrà un contracte de gestió amb la Banque Nationale de Paris (BNP). El 1958 es crea Banca Coma.

El sistema bancari andorrà es caracteritza des dels seus inicis per la falta d'una autoritat monetària que en reguli l'activitat. Això fa que els copríneps el 1957 prohibeixin l'autorització a noves entitats bancàries fins que no es reguli al país la professió de banquer.

En resum, Andorra des de la Guerra Civil espanyola ha acumulat l'experiència del període conflictiu hispànic i mundial en matèria d'intercanvis comercials per desenvolupar un sector al detall destinat a cobrir les diferents necessitats de consum dels països veïns amb productes d'arreu del món mantenint un diferencial de preus favorable. Aquest procés indueix un flux de turisme cap a Andorra. Alhora, la

54. A. VALLS, *Andorra, entre l'anacronisme i la modernitat: Un Estat singular enmig d'un món global*, Lleida, Pagès Editors, 2008.

55. *Banc Internacional Banca Mora 1952-2002: Cinquantè aniversari*, Andorra, Banc Internacional i Banca Mora, 2006.

relativa abundància de capitals que veuen el país com un Estat refugi i la legislació liberal que el caracteritza permeten al país constituir un oligopoli bancari de nova creació que canalitzi l'entrada de capital al país.

4. L'eclosió del clúster terciari, 1959-1982

A partir de 1959 l'economia andorrana recull els efectes del creixement europeu i consolida el model comercial gràcies al protagonisme del turisme de procedència espanyola.⁵⁶ Durant la dècada dels cinquanta els visitants procedents de França són els majoritaris. No obstant això, a partir del Pla d'estabilització de 1959, un creixement del 7,2% de mitjana anual del PIB real espanyol entre 1960 i 1973, el fenomen del 600 i l'atracció del comerç andorrà expliquen el predomini del turisme procedent del veí del sud a partir de l'any 1963 i el seu progressiu augment durant el període.

TAULA 1
Evolució dels principals indicadors econòmics d'Andorra.

Taxes de creixement mitjanes anuals acumulatives (%)

<i>Indicadors econòmics</i>	<i>1959-1982*</i>	<i>1982-2007</i>
Turisme espanyol	11,6	0,4
Turisme francès	5,6	2,6
Importacions reals	18,2	7,7
Establiments comercials	8,9	1,0
Establiments de la construcció	11,6	3,16
Població	7,7	3,0
Nombre d'assalariats	11,2	3,8 ^a
Consum elèctric	9,4	5,4
Matriculació de vehicles	11,7	2,2

Nota: els apartats turisme espanyol i turisme francès fan referència a les estimacions d'entrada de turistes a Andorra des de l'Estat espanyol i francès respectivament a partir del moviment de persones. Les dades amaguen el desplaçament de treballadors transfronterers.

* La majoria de sèries estadístiques tenen els seus inicis al principi de la dècada de 1960. Les dades de turisme comencen el 1961; les d'establiments comercials i de construcció, el 1965; les importacions, el 1962, i les d'assalariats són a partir de 1968.

^a Durant aquest període la funció pública creix a raó d'un 6,7% de mitjana anual acumulativa.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del Departament d'Estadística del Principat d'Andorra (www.estadistica.ad); BRIGALL *et al.*, *Estructura i perspectives...*, 499-620; LLUELLES, *La transformació...*, 449-679; FEDA, L'Arxiu Nacional d'Andorra i del Ministeri d'Economia i Finances del Principat d'Andorra.

56. Ahora, cal remarcar la importància de les entrades de capital espanyol en el període. El 29 de gener 1959 l'Estat espanyol decideix tancar unilateralment i durant nou mesos la frontera com a prevenció de les fugues de capital espanyol davant d'una devaluació oficial de la pesseta i la possibilitat d'obrir comptes en divisa a Andorra. L'any 1959 la matriculació de vehicles andorrans cau un 42% respecte a l'any anterior.

Paral·lelament, la influència de la pesseta es deixarà sentir en territori andorrà. La devaluació de 1967 comportarà un nou augment del turisme gal atret pels preus dels productes espanyols, però penalitzarà el consum andorrà. Entre 1959 i 1966 la matriculació creix a raó del 25,1% de mitjana anual. Amb la devaluació de la divisa espanyola entre 1966 i 1968 els automòbils matriculats andorrans decreixen un 16,8% anual. A partir de 1971 Andorra registra acceleracions en els ritmes de creixement dels seus principals indicadors que són conseqüència de l'expansió hispanofrancesa dels anys seixanta.⁵⁷ En la dècada dels setanta l'economia andorrana ha de fer front al desmantellament del sistema de Bretton Woods, al procés de transició polític espanyol i als xocs energètics que portaran a la crisi internacional a partir de 1973.

Amb les dades presentades, podem veure com el sector comercial, representat per les importacions reals i el creixement d'establiments dedicats al comerç, és aquell que presenta un major dinamisme. Tot i l'acceleració de la taxa d'inflació que es pot deduir per a Andorra (gràfic 5), el diferencial de preus del comerç andorrà i els productes adquirits en trànsit haurien actuat d'amortidors de l'espiral inflacionista internacional i haurien mantingut el seu atractiu. El creixement del turisme, juntament amb la vinguda de població assalariada forània, reforçaria aquesta hipòtesi.

En aquesta etapa adquireix un gran protagonisme el sector bancari. La falta d'un organisme regulador oficial, la llibertat de circulació de divises, el manteniment del secret bancari i la no fiscalització de les operacions financeres atrauen capitals exteriors. Davant la situació econòmica internacional (les fluctuacions del dòlar després de la crisi del sistema monetari internacional, les pertorbacions derivades en les economies europees, el procés de transició espanyol i la pujada dels tipus d'interès) el capital francès i, sobretot, l'espanyol veuen la banca andorrana com un refugi. Entre 1970 i 1973 la xifra de passius del conjunt del sistema bancari andorrà augmenta un 108,57%. Són destinats principalment a les necessitats de finançament interior. El 1988 les necessitats financeres de l'economia andorrana ja representen només l'11,4% dels dipòsits captats.⁵⁸ El sistema bancari andorrà s'inserta en aquest període en el corrent mundial de capitals.

La sobrealimentació de la banca andorrana respon al seu paper d'intermediari entre els estalviadors majoritàriament espanyols i francesos i el mercat internacional.⁵⁹ L'abundància de capitals al país explica els auges experimentats per la construcció, l'especulació sobre el sòl i el comerç. La relativa facilitat d'aconseguir

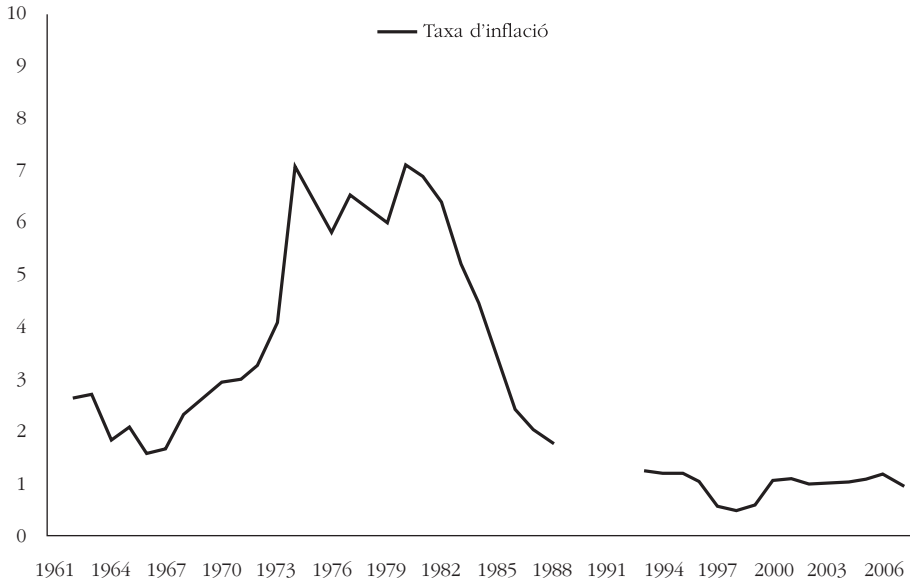
57. Entre 1960 i 1973 el conjunt de l'economia europea registra un creixement real anual del 4,7% mentre que el creixement de l'economia espanyola se situa en el 7,2% anual real (L. A. ROJO, «La crisis de la economía española, 1973-1984», dins J. NADAL, A. CARRERAS i C. SUDRIÀ (comp.), *La economía española en el siglo xx. Una perspectiva histórica*, Barcelona, Ariel, 1987).

58. X. SÀEZ, «La consolidació: de 1970 al segle XXI», *El segle xx: La modernització d'Andorra*, Lleida, Pagès Editors, 2004, 239-441.

59. S. ARASANZ, *Descripció del sistema bancari andorrà*, Universitat de Barcelona, tesina de llicenciatura, exemplar fotocopiats, 1986.

finançament i les condicions pactades haurien anticipat i traslladat decisions de consum i inversió cap a actius més segurs a llarg termini en un context inflacionista i d'inestabilitat.⁶⁰

GRÀFIC 5
Evolució de la taxa d'inflació de l'economia andorrana (1961-2007)
en percentatge⁶¹

Font: elaboració pròpia prenent la mitjana de les inflacions espanyola i francesa proporcionada pel Banc Mundial ponderada pel percentatge respectiu de les seves importacions a Andorra. Annex 2.

Amb tot, una crisi que afectà severament a les economies industrials va tenir un impacte moderat en l'economia andorrana que, tot i la inflació, no va suposar un sacrifici del creixement en el període. Les capacitats comercials i fiscals d'Andorra van fer front a la dependència exterior, evitant així l'estagflació característica d'aquesta crisi.

60. «[...] la concessió de crèdits es basava més en la confiança i la coneixença personal que no pas en les garanties patrimonials o les referències de les condicions financeres dels sol·licitants» (SÁEZ, «La consolidació...», 310).

61. La consideració de les inflacions francesa i espanyola com a estimació de la inflació andorrana es justifica per la utilització majoritària de les divises francesa i espanyola al país i per les estretes relacions comercials que manté amb tots dos països. Al final del període Espanya i França representen el 77,5% de les importacions andorranes.

5. *Canvi institucional i maduresa del clúster, 1982-2007.*

El fort creixement experimentat per Andorra no s'ha vist acompanyat d'un desenvolupament institucional que doni resposta a les noves necessitats i realitats del país. La tensa relació del Consell General amb els coprínceps i la poc clara definició i a cops intrusió en les competències de cadascú en l'àmbit intern i extern expliquen part de l'endarreriment institucional. Durant els anys seixanta i setanta les principals actuacions del Consell General es basen en l'adaptació de les taxes al consum de l'entrada de mercaderies i carburants i en la preservació de tradicions en les relacions socials. Es detecten mancances preocupants en legislació referent a societats mercantils, relacions laborals, de vinculació de la residència amb la propietat i d'utilització de mecanismes de política econòmica a través del pressupost. El disseny institucional, constituït per un Consell General que actua com a entitat centralitzada que acumula competències principalment legislatives i executives posa de manifest l'obsolescència i poca eficiència d'aquest organisme. La realitat econòmica també evidencia limitacions a causa de mancances en infraestructures, regulació urbanística i falta d'un sistema educatiu genuï que millori el capital humà andorrà. Amb tot, s'imposa la necessitat d'una reforma institucional que s'adapti a la nova societat andorrana.⁶²

Aquesta reforma tingué els seu embrió en la creació de la parròquia d'Escaldes-Engordany el 1978, que implicà donar als nuclis urbans més poblats una major representació política. A la primavera de 1981 es presenta el Decret de reforma institucional que suposa la separació dels poders executiu, legislatiu i judicial sota la sobirania dels coprínceps, i el 8 de febrer de 1982 s'elegeix el primer executiu sota el mandat del primer cap de Govern, Òscar Ribas Reig. La reforma culmina amb la Constitució de 1993, que estableix un Estat de dret amb els coprínceps com a caps d'Estat. El creixement de l'Administració pública en el període és notable. Mentre que els assalariats totals creixen al 3,8% anual, la funció pública ho fa al 6,7% (taula 1).

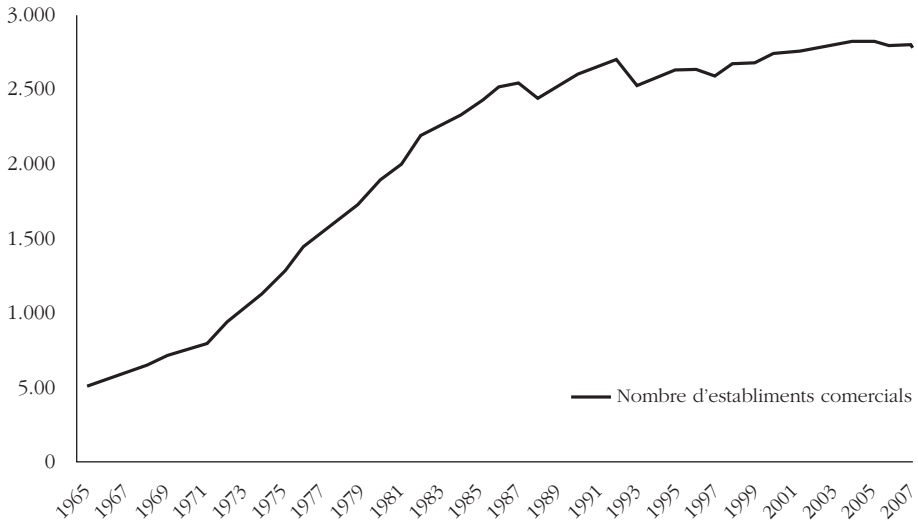
El període comença marcat per les destrosses dels aiguats de 1982, les creixents dificultats per finançar la despesa pública i per la moderació del creixement. La matriculació segueix la conjuntura. Si entre 1975 i 1980 el creixement anual havia estat de l'11%, a partir de 1980 i fins a 1983 decreix a un ritme anual del 5,9%.

L'entrada d'Espanya a la Comunitat Econòmica Europea el 1986 suposa per aquest país un període de creixement caracteritzat a nivell comercial per la segmentació i l'abaratiment de les importacions provinents dels països membres i per la inversió estrangera. A aquest efecte Andorra estableix la seva relació amb la Comunitat en forma d'Unió Duanera substituint les taxes a l'entrada de mercaderies per l'impost de mercaderies indirectes (IMI). Tot i l'atractiu comercial que pot suposar la diferència entre els IVA comunitaris i l'IMI andorrà, sembla evident que l'obertura comercial d'Espanya amb la Comunitat perjudica el comerç andorrà, que ja no

62. N. MARQUÈS, *La Reforma de les institucions d'Andorra (1975-1981). Aspectes interns i internacionals*, Lleida, Virgili & Pagès, 1989.

justifica desplaçaments únicament comercials. La creació d'establiments comercials frena el seu creixement a partir de 1982. Entre 1982 i 1992 els establiments del sector creixen al 2,1% de mitjana anual, mentre que entre 1971 i 1982 ho havien fet al 9,5% anual. Amb la recessió de 1993 el sector s'estanca i fins a 2007 la creació d'establiments només creix al 0,7% anual (gràfic 6).

GRÀFIC 6
Evolució del nombre d'establiments comercials (1965-2008)

Font: Departament d'Estadística del Principat d'Andorra (www.estadisticatca.ad).

El creixement de turisme durant el període, tot i alentitzar-se, mostra com l'economia andorrana, inclús tenint un nou desavantatge comercial és capaç d'atraure visitants. Un dels factors principals d'aquesta trajectòria és la progressiva desestacionalització de la demanda a través de la creació i promoció d'un sector turístic *per se* que complementa l'oferta comercial i potencia l'atractiu del país. L'explotació turística de la muntanya a través d'estacions de neu cada cop més concentrades permet augmentar la presència de turisme d'hivern que incrementa el turisme comprador, que acudeix majoritàriament a l'estiu. L'aprofitament de les interaccions entre comerç i turisme, juntament amb el creixent protagonisme de l'Administració en la difusió de la marca Andorra, possibilita externalitats positives en el clúster turístic. La construcció de la nova estació d'esquí de Pal el 1983, l'ampliació de les altres estacions o la introducció de maquinària de producció de neu durant la segona meitat dels anys vuitanta remarquen la importància del turisme hivernal. El projecte del centre termolúdic, aprofitant les aigües termals escaldenques, iniciat el 1984 i inaugurat deu anys més tard, l'obertura del Museu Areny-Plandolit el 1986, el Museu de l'Automòbil el 1987 i la continua i creixent promoció del patrimoni na-

tural i cultural reforcen les externalitats positives de l'economia andorrana. Alhora, l'oferta comercial i turística del Principat s'adapta progressivament a una demanda estrangera més diversa i dinàmica que veu incrementada la seva renda a mesura que es materialitza la integració europea.⁶³

Al principi dels noranta Andorra es fa ressò de la crisi monetària europea. Els impactes del desmantellament de l'URSS, l'augment de l'atur com a efecte indirecte de la reunificació alemanya i la primera Guerra del Golf se sumen a la falta d'harmonització en la integració europea i a les pressions especulatives que experimenten les divises europees i que suposen una severa recessió econòmica.⁶⁴ L'economia andorrana es contagia de la recessió via Espanya. La vinculació de la pesseta al sistema monetari europeu (SME) el 1989 suposa per a l'Estat espanyol el manteniment d'una paritat sobrevalorada de la seva divisa fruit de la necessitat de finançament del dèficit pressupostari i de l'augment de la inversió exterior directa.⁶⁵ Aquesta situació es difon a Andorra i suposa l'encariment del finançament en pessetes que causarà un fort retrocés econòmic mentre durin els ajustos espanyols per complir els criteris de convergència europea. La matriculació de vehicles mostra altre cop els impactes de la crisi al Principat. Agafant la matriculació de 1990 (màxim de la dècada) com a valor referència, el 1993 els automòbils matriculats representen el 59% de les matriculacions de 1990. No es recupera el nivell de 1990 fins a 2004. La crisi posa en dubte el model comercial andorrà. El 1993 la creació d'establiments comercials respecte a l'any anterior cau un 6,2%. La inseguretats respecte al futur comporta un estancament de la població el 1993 que no es recuperarà fins a 1997.

Al final del període, dos sectors marquen la tendència de l'economia andorrana: la banca i la construcció. Pel que fa a les finances, s'incrementa considerablement la mediació sobre actius financers en relació amb la captació de dipòsits i la seva col·locació en el mercat internacional.⁶⁶ Estructuralment s'assisteix a un procés de concentració, desinversió estrangera i internacionalització. El 2001 es culmina el procés de fusió entre Banca Reig i Banc Agrícola donant lloc a una nova entitat, Andbanc. Al 2005, desapareix Caixabank (marca de la Caixa a Andorra des de 1997) absorbida per Crèdit Andorrà i el 2007 tant el Banco Bilbao Vizcaya Argentaria (BBVA) com la Caixa retiren les seves respectives participacions de Banc Internacional-Banca Mora (BIBM) (el 51% de Banc Internacional) i de Crèdit Andorrà (el 46,3%), sota la recomanació del Banc d'Espanya que les entitats espanyoles no mantinguin filials en països al marge de legislacions en matèria de cooperació i fiscalitat. Alhora, els bancs andorrans comencen un procés d'expansió internacional.

63. SÁEZ, «La consolidació...», 380.

64. B. EICHENGREEN, *Globalizing Capital: a history of the international monetary system*, Princeton, Princeton University Press, 1996.

65. J. CATALAN, «Spain, 1939-96» *Western Europe: Economic and Social change since 1945*, Londres i Nova York, Longman, 1999, 353-371.

66. SÁEZ, «La consolidació...», 396-404.

La construcció, per la seva part emprèn un nou auge expansiu a partir de 1997. Entre 1997 i 2007 el nombre de llocs de treball relacionats amb la construcció creix un 4,8% anual mentre que entre 1982 i 1997 ho havia fet l'1,6% anual. La facilitat de finançament que permeten uns baixos tipus d'interès, la tendència immobiliària internacional o l'existència de diner negre nerviós per l'arribada de l'euro són alguns dels factors que permeten explicar-ne l'auge.

Conclusions

A la darrereria del segle XIX Andorra, tot i els tractes comercials preferencials amb França i Espanya, veu com la industrialització dels països veïns substitueix les activitats econòmiques tradicionals en les quals està especialitzada. En un context d'economia de muntanya, la crisi derivada que experimenta el Principat suposa la pèrdua de població en favor de zones urbanes amb més possibilitats de treball i millors salaris. Aquesta situació imposa la necessitat de modernitzar l'estructura econòmica del Principat. S'intenta crear un pol turístic a l'estil de Mònaco a través de concessions de cases de joc, però topa amb la negativa dels coprínceps, que durant el període veuen qüestionada la seva sobirania històrica en contraposició a les aspiracions del poble andorrà.

Amb l'arrencada del segle XX la política de concessions centra l'atenció en els recursos naturals. La principal motivació de les concessions són les contrapartides per tal d'arrencar un procés d'acumulació de capital que permeti la construcció de la xarxa viària d'Andorra. Durant les dues primeres dècades del nou-cents els coprínceps participen de l'ajuda en la construcció de les vies exteriors, però no és fins a l'arribada de FHASA que Andorra incorpora la tècnica i la infraestructura de la segona revolució tecnològica que li permet tornar a tenir un saldo positiu de la seva població.

La Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial suposen un període de grans canvis en l'economia andorrana. Es qüestiona la neutralitat andorrana i s'imposa la carestia i el racionament. El context que sorgeix en finalitzar els conflictes representa l'oportunitat de poder establir un centre internacional de distribució de mercaderies que cobreixi les asimètriques necessitats dels països veïns. Partint d'aquests canvis, entre 1951 i 1958 Andorra desenvolupa un sector bancari desregulat i amb secret bancari que, gràcies a la legislació liberal del país, permet l'atracció de grans capitals de l'exterior.

La proclamació de la cinquena República francesa i el Pla d'estabilització espanyol, l'augment de la renda per càpita i l'aparició del turisme de masses als països industrials suposa un impuls al creixement andorrà. La baixa fiscalitat de l'economia andorrana i els avantatges de situació permeten configurar a Andorra un model productiu basat en el sector comercial que atrau turisme internacional. A partir de 1959, l'economia andorrana experimenta un procés continuat de terciarització de la seva economia emmarcat en la conjuntura dels països veïns. El comerç i el turisme són els principals inductors de l'activitat econòmica. L'activitat bancària té un paper important en l'economia del país. La inestabilitat dels setanta, amb la crisi internacional i la transició espanyola, donen protagonisme a la banca andorrana. Andorra actua com a Estat refugi d'estalvi exterior. La seva activitat principal és la mediació internacional de capital.

Entre 1982 i 1993 s'engega un procés de reforma institucional que culmina amb l'aprovació de la Constitució d'un Estat de dret sobirà que modernitza l'Administració pública i ofereix un creixent suport a l'activitat econòmica. Amb l'entrada de l'Estat espanyol a la Comunitat Econòmica Europea, els avantatges comercials andorrans es veuen perjudicats. Com a resposta, Andorra busca potenciar el seu atractiu com a destinació turística diversificant la seva oferta i potenciant interrelacions entre comerç i turisme. La crisi monetària de 1993 torna a evidenciar la dependència andorrana de la conjuntura espanyola i posa en dubte el model comercial andorrà. L'estancament deixa pas a la recuperació a partir de 1997. Al final del període la construcció i la banca agafen el protagonisme de la tendència econòmica del país.

La sèrie de matriculació de vehicles presentada es revela com un indicador fiable de la evolució econòmica del país. Aporta una mesura quantitativa de llarg termini i permet aproximar els impactes de la conjuntura.

ANNEX 1
Evolució de la població andorrana (1900-1950)

<i>Any</i>	<i>Cougul</i>	<i>Bisbat d'Urgell</i>	<i>Gallofa</i>	<i>Ríos Urruti</i>	<i>Combarnous</i>	<i>Cens oficial</i>
1900	4.711	5.231				
1907			4.666			
1910	4.515	4.666				
1917				4.309		
1920	4.166	4.298			4.309	
1930	3.907	4.042				
1932					4.038	
1936	3.770					
1940		5.291				
1947						5.385
1948						5.683
1949						5.962
1950		6.176				6.176

Font: F. RÍOS URRUTI, *Vida e instituciones del pueblo de Andorra. Una supervivencia señorial*, Madrid, Revista de Archivos y Museos, 1920; G. COMBARNOUS, *Voyage aux états lilliputiens. Les Vallées d'Andorre*, Montpellier, Éditions les Chênes Verts, 1933; J. COUGUL, *Étude historique, juridique et économique de l'Andorre*, Montpellier, Thèse de droit, 1943; B. ADELLACH i R. GANYET, *Estadístiques de les Valls d'Andorra*, Andorra, Ed. M. I. Consell General, 1977; Cens oficial a partir de 1947.

ANNEX 2
Evolució de la inflació a Andorra (1962-2007) en percentatge

<i>Any</i>	<i>Taxa inflació espanyola</i>	<i>Taxa inflació francesa</i>	<i>% importació espanyola a Andorra</i>	<i>% importació francesa a Andorra</i>	<i>Estimació inflació a Andorra</i>
1962	5,6	5,2	11,2	88,7	2,6
1963	8,8	4,9	10,8	89,1	2,7
1964	6,9	3,2	10,8	89,1	1,8
1965	13,2	2,7	13,5	86,4	2,1
1966	6,1	2,5	14,9	85,0	1,5
1967	6,4	2,8	14,4	85,5	1,6
1968	4,9	4,5	19,8	80,1	2,3
1969	2,1	6,0	20,8	79,1	2,6
1970	5,7	5,8	20,5	79,4	2,9
1971	8,2	5,4	20,0	79,9	2,9
1972	8,2	6,0	20,0	79,9	3,2
1973	11,3	7,3	19,9	80,0	4,0
1974	15,7	13,6	21,1	78,8	7,0
1975	16,9	11,9	23,6	76,4	6,4
1976	17,6	9,3	24,2	75,7	5,7
1977	24,5	9,49	23,6	76,3	6,5
1978	19,7	9,25	30,1	69,8	6,2
1979	15,6	10,6	26,5	73,4	5,9
1980	15,5	13,5	30,7	69,2	7,0
1981	14,5	13,3	31,5	68,4	6,8
1982	14,4	11,9	32,7	67,2	6,3
1983	12,1	9,4	35,0	64,9	5,2
1984	11,2	7,6	35,0	64,9	4,4
1985	8,8	5,8	34,2	65,7	3,4

1986	8,0	2,5	36,4	63,5	2,4
1987	5,2	3,2	38,0	61,9	2,0
1988	4,8	2,7	40,0	59,9	1,7
1989	6,7	3,5	-	-	-
1990	6,7	3,3	-	-	-
1991	5,9	3,2	-	-	-
1992	5,9	2,3	-	-	-
1993	4,5	2,1	37,5	35,5	1,2
1994	4,7	1,6	38,9	32,2	1,2
1995	4,6	1,7	39,5	31,1	1,2
1996	3,5	2,0	40,6	30,7	1,0
1997	1,9	1,2	39,9	29,7	0,5
1998	1,8	0,6	42,2	31,2	0,4
1999	2,3	0,5	44,0	29,7	0,5
2000	3,4	1,7	47,7	27,1	1,0
2001	3,5	1,6	49,0	25,5	1,1
2002	3,0	1,9	50,0	24,5	1,0
2003	3,0	2,1	50,3	24,0	1,0
2004	3,0	2,1	51,5	22,3	1,0
2005	3,3	1,7	53,2	21,0	1,0
2006	3,5	1,6	56,8	21,3	1,1
2007	2,7	1,4	58,7	18,8	1,0

Font: elaboració pròpia a partir de dades del Banc Mundial, Lluelles, *La transformació...*, 516-629, i del Departament d'Estadística del Principat d'Andorra (www.estadistica.ad).

ANNEX 3
Evolució de les importacions andorranes (1962-2007)
(s'han utilitzat les dades del gràfic 5 per deflactar la sèrie)

<i>Anys</i>	<i>Importació total en euros corrents</i>	<i>Importació total en euros constants</i>
1962	9.132.550,18	8.890.958,267
1963	9.937.582,35	9.671.372,13
1964	11.593.629,72	11.383.116,79
1965	14.396.032,53	14.097.697,3
1966	17.266.463,97	16.997.896,69
1967	19.894.764,77	19.562.584,37
1968	19.947.409,91	19.485.240,42
1969	25.136.794,46	24.480.301,04
1970	28.713.819,43	27.877.187,68
1971	34.738.842,55	33.702.468,59
1972	47.217.055,25	45.680.119,5
1973	66.139.987,40	63.434.991,57
1974	71.366.789,63	66.340.305,42
1975	71.245.755,33	66.642.375,15
1976	95.108.013,34	89.608.213,52
1977	136.127.387,26	127.246.232,2
1978	127.687.187,07	119.752.096,3
1979	193.858.661,01	182.245.603,7
1980	213.252.881,10	198.156.496,9
1981	224.323.335,68	208.935.230,3
1982	224.926.349,83	210.561.069,3
1983	241.828.957,24	229.238.142,7
1984	273.435.492,05	261.218.654,1
1985	322.372.831,86	311.324.531,4
1986	361.851.363,82	353.134.920,8

<i>Anys</i>	<i>Importació total en euros corrents</i>	<i>Importació total en euros constants</i>
1987	510.837.122,71	500.532.735,1
1988	553.037.792,84	543.200.410,6
1989	616.793.028,97	616.793.029
1990	702.682.488,48	702.682.488,5
1991	719.260.883,92	719.260.883,9
1992	699.486.994,19	699.486.994,2
1993	714.179.574,97	705.392.051,7
1994	749.173.603,68	740.294.829
1995	790.828.295,92	781.340.248,8
1996	813.284.088,37	804.906.365,3
1997	931.221.267,60	925.870.258,5
1998	953.207.882,25	948.635.025
1999	1.009.358.944,06	1.003.428.410
2000	1.111.023.245,21	1.099.369.181
2001	1.161.519.128,52	1.148.885.546
2002	1.269.140.118,15	1.256.429.484
2003	1.336.293.437,96	1.322.695.050
2004	1.411.255.046,69	1.396.857.546
2005	1.441.544.511,87	1.425.996.291
2006	1.416.664.082,20	1.399.970.542
2007	1.396.171.248,56	1.382.779.955

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de LUJELLIES, *La transformació...*, 516-629, entre 1962 i 1986, i del Departament d'Estadística del Principat d'Andorra (www.estadistica.ad) entre 1987 i 2007. Tipus de canvi: 1€ = 166,386 ptes. 1€ = 6,559 ff.

ANNEX 4
Consum d'energia elèctrica en kWh al Principat d'Andorra (1934-2007)

<i>Anys</i>	<i>Consum nacional (FEDA)</i>	<i>Anys</i>	<i>Consum nacional (FEDA)</i>
1934	98.561	1960	25.411.550
1935	199.142	1961	27.558.260
1936	218.274	1962	32.164.200
1937	327.242	1963	34.249.400
1938	691.712	1964	37.228.510
1939	2.048.076	1965	38.437.820
1940	2.084.936	1966	40.940.530
1941	2.592.304	1967	47.030.800
1942	3.021.563	1968	49.787.500
1943	3.687.385	1969	53.794.800
1944	4.641.850	1970	56.820.800
1945	4.493.395	1971	66.615.200
1946	5.028.530	1972	78.970.100
1947	5.554.110	1973	87.590.000
1948	6.074.260	1974	97.697.000
1949	6.127.895	1975	103.028.000
1950	6.646.700	1976	105.553.000
1951	8.153.100	1977	114.481.000
1952	8.823.170	1978	125.178.000
1953	9.394.900	1979	134.797.000
1954	9.842.410	1980	147.044.000
1955	10.916.410	1981	148.329.000
1956	13.263.100	1982	161.590.000
1957	15.105.345	1983	166.447.000
1958	18.333.620	1984	176.154.000
1959	20.451.650	1985	183.316.000

<i>Anys</i>	<i>Consum nacional (FEDA)</i>	<i>Anys</i>	<i>Consum nacional (FEDA)</i>
1986	190.578.000	1997	364.619.000
1987	208.266.000	1998	393.124.000
1988	216.982.000	1999	414.405.000
1989	228.101.000	2000	436.486.000
1990	278.382.000	2001	469.416.000
1991	303.403.000	2002	487.314.000
1992	316.189.000	2003	519.433.000
1993	322.023.000	2004	547.692.000
1994	331.701.000	2005	567.989.000
1995	345.920.000	2006	583.141.000
1996	356.983.000	2007	595.723.000

Font: Forces Elèctriques d'Andorra (FEDA).

ANNEX 5 Matriculació de vehicles al Principat d'Andorra (1929-2007)

<i>Anys</i>	<i>Matriculacions</i>	<i>Anys</i>	<i>Matriculacions</i>
1929	33	1941	179
1930	8	1942	87
1931	22	1943	78
1932	9	1944	21
1933	17	1945	51
1934	23	1946	105
1935	21	1947	117
1936	13	1948	140
1937	13	1949	70
1938	21	1950	85
1939	90	1951	190
1940	105	1952	386

<i>Anys</i>	<i>Matriculacions</i>
1953	142
1954	106
1955	97
1956	128
1957	288
1958	369
1959	214
1960	352
1961	477
1962	615
1963	646
1964	827
1965	967
1966	1.024
1967	728
1968	708
1969	882
1970	947
1971	1.015
1972	1.645
1973	2.086
1974	2.161
1975	1.799
1976	2.088
1977	2.346
1978	2.391
1979	2.703
1980	3.031

<i>Anys</i>	<i>Matriculacions</i>
1981	2.832
1982	2.719
1983	2.525
1984	2.692
1985	3.205
1986	3.466
1987	4.228
1988	5.092
1989	5.614
1990	5.864
1991	5.732
1992	4.754
1993	3.484
1994	3.722
1995	3.643
1996	3.552
1997	3.955
1998	4.453
1999	4.998
2000	5.136
2001	5.091
2002	5.439
2003	5.831
2004	6.431
2005	6.773
2006	5.769
2007	4.690

Font: elaboració pròpia amb les dades de l'Arxiu Nacional del Principat d'Andorra i del Ministeri d'Economia i Finances del Principat d'Andorra.